

Розділ V

Соціально-економічні процеси на українських землях в XIV – середині XVI ст.

1. Соціальна структура українського суспільства

КНЯЗІ І ШЛЯХТА

Н*априкінці XIV – у середині XVI ст. в Україні основними соціальними станами (групи людей, які відрізнялися між собою правами і політичним становищем у суспільстві) були: князі, шляхта, духовенство, міщани, селянство.*

До панівних, найбільш привілейованих станів належали князі і шляхта. Вони мали широкі майнові, політичні та особисті права, користувалися винятковим правом землеволодіння. На верхівці панівного стану перебували нащадки удільних князів Гедиміновичів і Рюриковичів, які, хоч і були у XV ст. позбавлені частини прав після ліквідації напівсамостійних удільних князівств, проте зберегли свої великі землеволодіння. Вони були титулованою знаттю, становили собою єдиний замкнений стан, увійти до якого було неможливо, навіть за наявності багатства і високої урядової посади. Князем був лише син князя, і ні король, ні сейм не могли пожалувати князівського титулу. Заданими Н. Яковенко, *«За весь час існування Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, корпорація князів поповнилася за*

рахунок родин не князівського походження двічі, та й то, пожалування йшли з-за кордону, від імператорів Священної Римської імперії (у 1515 р. титул князя був наданий Радзивіллам, у 1647 – Любомирським).

Проте в Україні князівська верства була неоднорідною. Князівські роди Острозьких, Вишневецьких, Заславських, Збараських, Гольшанських-Дубровицьких, Сангушків, Корецьких, Четвертинських мали тисячі підданих, власні збройні загопи. Ці князі посідали головні державні посади на українських землях Великого князівства Литовського. Основою сили і впливу цієї групи була велика земельна власність. Поряд з ними існувала велика кількість князів, чії землі не перевищували маєтків середнього шляхтича, свій вплив вони мали тільки завдяки знатному походженню. Наприклад, князь Іван Ружинський володів тільки одним сільцем Княжики. ***В документах наймогутніші княжі роди називались «княжатами головними», решта – «княжатами повітниками».***

Головні князі володіли земельними наділами, які здавна закріпилися за тими чи іншими родами, і не могли бути відібрані великими князями за які-небудь провини. Князі «повітні» володіли «вотчинами-вислугами», які давалися за службу чи на час служби з чітко регламентованими обов'язками. Ці землі могли бути відібрані великими князями за певну провину або після закінчення служби.

У межах території князівського землеволодіння «головний князь» і «князі-повітники» користувалися суверенними правами, що полягали у праві видання власних розпоряджень та жалуваних грамот своїм підданим, надання їм земель на певних умовах служби, встановлення незалежних від держави податків, повинностей, пільг тощо, суду над підданими до смертної кари включно. Єдина різниця полягала в тому, що «головні» князі були повними суверенами свого володіння, з яким могли навіть вийти зі складу держави. Прикладом може бути перехід Чернігово-Сіверських князів зі своїми вотчинами до складу Москви (кінець XIV – початок XV ст.). Князі «повітники» (службові) теж могли перейти під владу іншої держави, але без «вотчини» (їхня земля переходила у спадок до родичів).

До суверенних прав головних князів належало право особистої підсудності виключно великому князю (до реформи 1564-1566 рр.), а не місцевим органам влади. Службові князі таких прав не мали. За «головними княжатами» була закріплена участь у великокнязівській раді не за особисті заслуги чи внаслідок перебування на певних державних посадах, а лише завдяки древності і знатності їх родів. У війнах їхні військові загопи брали участь окремими формуваннями під родовими знаменами. Крім того, їм належали особливі права: 1) право на отримання персональних повідомлень від імені великого князя про початок воєнних дій (службові князі і нетитулована шляхта такі повідомлення отримувала через чиновників); 2) персональні запрошен-

Рис. 5.1. Шляхтич і шляхтянка.
Малюнок кінця XIX ст.

ня на сейм від великого князя (службові князі теж мали цей привілей); 3) використання для своїх печаток червоного (королівського), а не зеленого воску, яким користувалась решта шляхти.

Сходинку нижче від князів у тогочасному суспільстві посідали пани, які не мали князівських титулів, але вирізнялись від інших груп шляхти древністю роду, спадковим землеволодінням і певними правами. 1. Пани підлягали юрисдикції тільки великого князя. 2. Були спадковими членами великокнязівської ради (пани-раді). 3. Під час воєнних дій діяли не в складі військ повітової шляхти, а окремо зі своїми загонами під власними хоругвами (пани-хоруговані). 4. Мали право суду над підданими.

В основному панські роди знаходилися на литовсько-білоруських землях; в Україні їх було мало. За підрахунками М. Любавського, з другої половини XV до середини XVI ст. до великокняжої ради входило 50 панських родів, з них українських було тільки чотири. Серед панів-хоругованих було тільки 8 українських родин. Особливе становище панів не мінялося, принаймні у законодавстві, до земської реформи 1564–1566 рр., після якої титул «пан» став приналежністю кожного шляхтича.

Наступну сходинку соціальної драбини посідали представники військово-служилого стану зем'яни (земляни). Верхівка зем'ян володіла вотчинами, користуючись правом повного і необмеженого розпорядження своїми маєтками, що складали їхню невідчужувану земельну власність. Решта зем'ян володіла службовими землями, тобто користувалася землею лише за умови виконання військової повинності. Формування цього прошарку відбувалося на основі обов'язку військової повинності за право користуватися землею. Частина зем'ян володіла

службовими наділами на державних землях (*«під господарем»*), частина — наділами у приватних латифундіях (*«під князями і панамі»*). Всі вони були під юрисдикцією великих феодалів (князів, панів) та місцевих (державних) намісників.

Зростання військово-сужилого стану відбувалося за рахунок не тільки представників панівної верстви, а й двірських слуг, міщан та заможних селян. З них формувався нижчий прошарок шляхти: 1) дрібні шляхтичі-службовці (за висловом Н. Яковенко, *«шляхта-голомта»*), які заробляли на прожиток на двірських службах, управительських службах та ін.; 2) військові (кінні) слуги — *«панцирі бояри»*, які особисто відбували військову службу (тільки за частиною панцирних бояр було визнане особисте шляхетство — *«околична, ходачкова»* шляхта, інші стали замковими слугами, навіть селянами).

Проміжну ланку між селянством і військово-служилою знаттю посідали «путни слуги» чи «путни бояри». Вони виконували повинності по обслуговуванню фортечних укріплень і замків, забезпеченню поштового зв'язку, супроводу й охорони послів тощо.

Упродовж кінця XIV — початку XV ст. проходили процеси зближення родової знаті з військово-служилим станом, який добивається значних пільг, та їх об'єднання в один панівний стан — шляхетство. Правові основи формування шляхетського стану у Великому князівстві Литовському були закладені Привілеєм 1447 р. Казимира IV. Станові права шляхти набули довершеного вигляду після прийняття таких правових кодексів (систематизованих збірників законів), як Перший Литовський Статут 1529 р. і Другий Литовський Статут 1566 р.

Головним обов'язком шляхти була військова служба та виконання загальнодержавного грошового податку. Натомість їм надавались широкі політичні та економічні права і привілеї, які різко відділяли шляхту від решти населення. Шляхта володіла винятковим правом на обіймання усіх державних посад. Мала право брати участь у повітових сеймиках, обирати та обиратися в ролі депутата на вальні сейми чи судові трибунали; шляхетське слово прирівнювалося до юридичного доказу; життя шляхтича цінувалося вище за будь-чие; винному в образі шляхтича дією міщанину чи селянину просто відрубували руку; шляхтич користувався правом суду і необмеженого володарювання підданими і їх майном, але сам, служачи вищому пану, зберігав особисту незалежність, а його землеволодіння не могло бути передане нікому в підпорядкування; шляхтич підлягав тільки юрисдикції спеціальних станових судів: городського, земських, підкоморських; ознакою належності до шляхти був власний герб і печатка.

Одночасно законодавчим порядком окреслювалося коло занять, несумісних зі шляхетським званням. Втрачали станові привілеї ті шляхтичі, що, оселившись в містах, почали займатися торгівлею чи ремеслом;

жинки-шляхтянки, котрі «за простих заміж ідуть», теж позбавлялись спадкових і станових прав, те ж саме загрожувало шляхтичам, причетним до

Історична довідка

СЛОВО «ШЛЯХТА» (польською “szlachta”) походить від німецького Geschlecht, що означає рід, породу, походження. Слово відоме з XIII ст.

Юридичним документом, що оформив польську шляхту як стан став Кошицький привілей Людовіка I Анжуйського від 17 вересня 1374 р. На неї розповсюдилися права, якими досі володіли лише вищі феодалі. В числі інших – право не сплачувати майже ніяких податків, крім зобов’язання служити королю і посідати різні посади.

У 1454 р. Казимир IV дав шляхті Нешавські статuti, підтвердивши її привілей, і розширивши права в управлінні державою (вплив земських сеймиків на державні справи й одночасне обмеження впливу магнатів і великих міст). Крім того, шляхта отримала непідсудність королівським чиновникам, хіба що окрім найтяжчих злочинів.

У 1505 р. шляхетський сейм у Радомі видав постанову, що увійшла в історію як Радомська конституція (Nihil Novi). За нею король не мав права видавати будь-які закони без згоди сенату і шляхетської посольської ізби. Закон про “загальну згоду” (Liberum veto) означав, що будь-який закон міг бути прийнятий лише тоді, коли вся шляхта Польщі не заперечуватиме. Навіть один голос проти означав, що закон не пройшов.

У 1573 р., коли помер останній представник династії Ягеллонів, шляхта отримала право обирати собі короля і визначити свої взаємовідносини шляхом угоди – Pacta conventa. Шляхтич мав право на конфедерацію, тобто на створення коаліції, спрямованої проти короля, і право на “рокош”, тобто на офіційне повстання проти короля.

Будь-який шляхтич в ті роки мав право самостійно відправляти посольство до іноземних держав (хоча цим привілеєм не користувалися, бо розуміли, що при іноземних дворах таких «вибриків» не зрозуміли б). У жодній з європейських чи азійських країн привілейований стан таких прав не мав. При цьому в Польщі шляхти було від 8 до 10 % населення, а в Мазовії – навіть до 20 % (середній показник для Європи приблизно дорівнював 2%). У різних областях Великого князівства Литовського – від 3 до 6 % (за даними Н. Яковенко – 2,5%).

крадіжки.

Отже, на середину 60-х років XVI ст. завершилося становлення шляхти як панівного стану українського суспільства. Але становище української шляхти у складі Великого князівства Литовського дещо відрізнялося від її становища у Польщі, де сила, авторитет та права шляхти були ще більш значними.

ДУХОВЕНСТВО

Окремою привілейованою верствою виступало духовенство. Його становище протягом XIV-XVI ст. змінювалося залежно від ставлення правлячих кіл. Спочатку в складі Великого князівства Литовського православне духовенство мало значні права і привілей і підтримувалося владою. Однак у XV-XVI ст. перевага була надана Католицькій Церкві.

Духовенство кожної конфесії мало свою матеріальну базу у вигляді монастирів та маєтностей. **Духовенство поділялося на чорне (монахи, монахині, представники вищої духовної ієрархії) та біле (парафіяльні священики, що не приймали celibat – обітницю безшлюб-**

ності), протопопи (благочинні, протоієреї), диякони, дяки, паламарі. Духовенство не підлягало юрисдикції світських феодалів, їх судив церковний суд (єпископи, митрополит).

У 1458 р. була відновлена митрополія у Києві. Вона підпорядковувалась константинопольському патріархові. Митрополія поділялась на церковно-адміністративні округи – єпархії (у Київській митрополії їх було 10 – Київська, Чернігівська, Смоленська, Луцька, Турово-Пінська, Галицька, Холмська, Перемишльська, Полоцька, Володимирська. Керували ними архієпископи та єпископи (владики). Управління чернечими монастирями здійснювали архімандрити (настоятелі великих чоловічих монастирів) та ігумени (управителі монастирів).

Церковні ієрархи (вище духовенство) поповнювалося вихідцями зі шляхетських і князівських родин. Вони посідали церковні посади лише за дозволом великих князів, литовських і польських королів. Становище нижчого духовенства залежало від волі власників шляхетських і князівських маєтків. Парафії часто передавались у спадок.

Духовенство часто отримувало від парафіян різні треби. Це була церковна десятина, данина натурою або ж для селян – панщина на церковних землях. Православне духовенство, на відміну від католицького, обкладалось податками. Православних єпископів не допускали в сенат (верхню палату польського сейму).

На території Великокого князівства Литовського знаходилося 4 католицьких єпископства, на чолі яких стояли біскупы. Вони були постійними членами Ради Панів.

МІЩАНСТВО

Окрему суспільну організацію становило міщанство, яке виділилося у XIV- XV ст., складаючи до 15% всього населення. До міщан відносились мешканці міст і містечок, які підлягали міському праву.

Історична довідка

***МІЩАНИ.** На Сході, в Китаї чи Індії, були міста значніші і багатіші, ніж європейські столиці. Але городян (міщан) як особливої категорії людей, що різко вирізнялися від селян і дворян, не було. Крім європейських міст, міщани ніде не виділялися із загальних класів аграрного населення.*

Вони несли особливі риси характеру, іноді малозрозумілі (а часом і мало прийнятні). Міщани були індивідуалістами, відокремлювали себе від суспільства і свої інтереси від інтересів суспільства, короля чи міста.

Городянин (міщанин) не розумів, чому він повинен утаємничувати своє бажання збагатитися і чому про його добрі наміри не повинні знати. У поведінці міщанина проявлялися то відкрита своєкорисливість (якої він не соромився), то показна широка благородність.

Міщани користувалися привілеями у сферах самоврядування, станового суду, торгівлі, ремесла, промислів.

Рис. 5.2. Український міщанин.
За Рігельманом

Міщани поділялись на три основні категорії: до першої категорії — «патриціату» — належала купецько-лихварська верхівка, цехові майстри, а також чільні урядники станового міщанського самоврядування і суду. Нечисленний, але впливовий патриціат фактично зосереджував у своїх руках всю владу. До другої категорії — «бюргерів» — відносилися дрібні купці і торговці. Внизу соціальної драбини міста перебував міський плебс — позацехові ремісники (партачі), міська біднота, слуги.

Міста поділялись на королівські, приватновласницькі та церковні. В XIV-XV ст. урбанізація українських міст проходила «через надання ексклюзивного «німецького права» групам колоністів-переселенців з німецьких земель; згодом — у вигляді магдебурзького права (самоврядування) — це поширювалося на мешканців українських міст

«різних націй», що, звичайно, не виключало міжетнічних та міжконфесійних конфліктів всередині міської громади». Православних зобов'язували проживати в певних районах міста, вони були позбавлені можливості брати участь у діяльності органів міського самоврядування, а також обмежувалися у правах на заняття ремеслами, ведення торгівлі тощо.

Міщани, які користувалися самоврядуванням, хоча й були юридично незалежними, однак виконували як загальнодержавні повинності, так і ті, що встановлювалися міською владою. До останніх належало утримання міської адміністрації, сплата податків до міської скарбниці, церковна десятина. Міська адміністрація була представлена війтом і міськими виборними закладами: «радою» — органом з адміністративно-політичними функціями, і «лавою» — судовою організацією. Феодали (князі, пани) володіли в містах земельними ділянками, які не підлягали міській адміністрації та суду. Міщани приватних міст платили натуральні податки, працювали на панських лавах, ремонтували шляхи, чистили стави, будували греблі тощо.

СЕЛЯНИ

Найнижча суспільна верства Великого князівства Литовського — селянство, що складало майже 80 % населення. Воно було неоднорід-

ним, з XIV до середини XVI ст. в його середовищі досить помітними були різноманітні за своїм майновим та соціальним статусом прошарки.

Селянство поділялось на три основні категорії: вільні селяни, напіввільні та невільники. Їхній статус свободи визначався наявністю власної землі. Всі особисто вільні селяни залежно від повинностей теж поділялись на три групи. До першої належали «**чиншові селяни-общинники**», або «**державні**» (вони мали власне господарство, могли передавати його у спадок, продавати, дарувати, закладати землі). Повинності селян обмежувались данинами (медом, збіжжям, хутром, грошима тощо). Селян-данників називали «погожими», бо вони мали право переходити з одного місця в інше на незаймані землі.

Другу групу вільних селян складали «**службові**» — **сокольники, бобровицьки, ремісники, конюхи, бортники, рибалки та інші, які мешкали здебільшого недалеко від міст та ремісничих центрів та в маєтках феодалів.** Вони об'єднувалися в сотні, якими керував сотник, крім виконання спеціальної служби, відбували панщину і сплачували данину. Деякі були заможні і мали залежних від них селян.

Третю групу складали «**тяглі селяни**». Вони вели господарство на землі, що належала феодалу, і відбували **відробіткову ренту (панщину)**. Крім праці в полі, виконували грошові та натуральні податки на користь пана та держави, виконували також державні повинності (будування мостів, ремонт шляхів, охоро-

Рис. 5.3. Литовський селянин.
За Рігельманом

Історична довідка

ПОЗЕМЕЛЬНА ЗАЛЕЖНІСТЬ — це сукупність правових норм, що обмежувала і знищувала права селянина на землю.

ОСОБИСТА ЗАЛЕЖНІСТЬ проявлялась у прикріпленні селянина до землі, заборони полишати її без дозволу пана і виконанні повинностей на його користь.

Рис. 5.4. Українська селянка.
За Рігельманом

ну та ремонт замків тощо). В другій половині XVI ст. вони переходять у підданство землевласників.

Напіввільними (залежними) селянами вважалися «закупи». Будучи особисто вільними, вони мусли працювати на кредитора, поки не повертали позичену «купу».

У маєтностях феодалів працювали «дворові холопи» – невільники, («раби», «челядь дворова», «челядь невольна»). Вони були безправні і беззахисні. Власник мав право продавати, дарувати, закладати і карати їх. Дістати свободу холоп міг тільки втечею або тоді, коли поміщик, щоб не годувати зайвого рота, виганяв його з двору. Литовський статут 1529 р. зберіг у Литві рабів – невольну челядь, що складала безпосередню робочу силу двору феодала. Джерелами рабства, згідно зі статутом, були: походження від батьків-рабів, полон, заміні смертної кари на рабство і шлюб вільної людини з невольною.

Допускався і не зафіксований в статуті самопродаж у рабство (за винятком голодних років); заборонялося перетворення в раба за гроші. Невольа була обмежена Литовським статутом 1586 р. і знищена, за винятком неволі військовополонених, за статутом 1588 р.

Значна частина колишньої невольної челяді, особливо у великокняжих маєтках, отримала невеликі наділи і перетворилася в «тяглових селян», з часом вони злилися з кріпосними селянами.

Протягом XIV – першої половини XVI ст. становище селян залежало від правового устрою сіл. Існували села руського права, німецького, волоського (молдавського) та ін.

Переважає більшість сільського населення мешкала у селах руського права, де домінували давньоруські правові звичаї і залишки колишнього громадського ладу. Основою господарства було «дворище», що поєднувало декілька хат – «димів». Воно було одиницею оподаткування і виконання повинностей. Декілька дворич утворювали сільську громаду (село), яка обирала свого голову – отамана, старосту, тивуна. Громада володіла колективною власністю – лісами, луками, пасовиськами, озерами тощо; мала свою адміністрацію, здійснювала судово-поліцейські

функції, стежила за сплатою податків, утримувала церкву і священнослужителів. Села об'єднувалися у волості на чолі з волосним отаманом або старшиною, якого обирали на волосному вічі всією громадою (коюю). На таких зборах здійснювалось судочинство (копні суди).

На відміну від сіл руського права, заснованих на общинному землеволодінні, *села на німецькому праві (узаконеному грамотою Казимира IV 1449 р.) базувались на індивідуальному землеволодінні. Осадник (вільна людина) виплачував пану певну суму грошей і отримував право заснувати село на його землях та управляти ним.* Кожен селянин цього села отримував лан землі, за користування яким відбував повинності у вигляді грошової ренти (чиншу), мав право залишати свою ділянку за умови виконання певних вимог. Адміністративна і судова влада належала війту-осаднику (посада ставала спадковою). Відносини між війтом і державою або феодалом визначались фундаційними грамотами і сплатою чиншу з лану. Селяни судились за німецьким правом.

Особливістю волоського (молдавського) права було те, що селяни виплачували чинш переважно продуктами тваринництва (як правило, вівцями) та судились лише за руським правом. Протягом XV – першої половини XVI ст. кількість феодално залежних селян зростає. Йде процес закріпачення селян – посилення їх поземельної, особистої та судово-адміністративної залежності від феодала.

Загальна тенденція характеризувалась переходом селян від різних форм залежності до їх повного закріпачення. Суть кріпацтва полягала в прикріпленні селян до землі, запровадженні обов'язкових сільських робіт на пана (панщина), остаточному обмеженні громадянських прав і свобод селянства. У XVI ст. поступово формується єдиний клас селян-кріпаків.

2. Станово-представницькі установи Великого князівства Литовського у XIV – середині XVI ст.

Князівська влада впродовж XIV – першої половини XVI ст. у Великому князівстві Литовському пройшла певну еволюцію. У XIV – на початку XV ст. Литовські князі мали більше влади навіть від князів Київської Русі. Великий князь литовський був необмеженим правителем, який зосередив у своїх руках законодавчу, виконавчу і судову владу, керував військами, здійснював зовнішню політику. Крім того, він вважався власником всього надбаня держави. Державна казна називалася *«господарським скарбом»*, тобто князівським майном.

Привілеї 1413, 1434 і 1447 рр. встановили межі великокняжої влади щодо особистого майна, державних повинностей, а також влади над

князями, панами, боярами, духовенством та міщанами. На кінець XV ст. великий князь литовський вже не був самодержавним володарем, а істотно обмежувався у своїх прерогативах Радою Панів (Пани Рада).

Соціальна структура суспільства Великого князівства Литовського в XIV – середині XVI ст.

Великий князь Литовський		
Князі		Вище духовенство (чорне)
Головні	Повітники	Митрополит
Шляхта		Духовенство (чорне)
Пани (радні, хоруговані)		Єпископи
Зем'яни		Ігумени
Шляхтичі-службовці (шляхта-голота)		Ченці
Панцирні бояри (військовослужбовці)		
Міщани		Духовенство (біле)
Патриціат (купці, лихварі, міські урядники)		Протопопи (благочинні, протоієреї)
Бюргери (ремісники, торговці, міщани середнього достатку)		Парафіяльні священики
Плебс (міська біднота, слуги)		
Селяни		
Особисто вільні (чиншові селяни – обшинники, службові, тяглі)		
Напіввільні (закупи)		
Невільники (дворова челядь, дворові холопи, раби, челядь невільна)		

Привілеї великих князів Олександра (1492 р.) і Сигізмунда (1506 р.) закріпили за Радою роль головної політичної інституції в країні. Всі закони і розпорядження загальнодержавного характеру мали видаватися лише після обговорення з Радою Панів, з її відома, за її участі і згоди. Якщо раніше державна казна називалася «*господарським скарбом*», то тепер – «*земським скарбом*», тобто громадською власністю.

Без порад з Радою князь не міг брати гроші з казни. Крім того, щоб отримати великокняжий престол, треба було пройти процедуру обрання на Раді Панів (правда, виключно з представників правлячої династії).

Згідно зі Статутом 1529 р., з'їзд Ради Панів проходив щорічно, а з 1532 р. — двічі на рік. До неї входили представники династії Гедиміновичів та Рюриковичів, магнати, урядовці, бояри, духовенство, загалом до 70 осіб.

Вплив і значення Ради Панів зменшується в міру росту значення Вальних Сеймів — загальних зборів представників усіх прошарків феодалів, які поступово нейтралізують всесилля Ради Панів. З часів Сигізмунда I шляхта активізувала сеймову діяльність, наполегливо вимагаючи виборного земського суду, обмежень щодо втручання магнатів і місцевої адміністрації в її справи. Другий Литовський статут 1566 р. закріпив за сеймом права державної установи з компетенцією, що збігалася з компетенцією великого князя і Ради Панів. На вальний сейм обирали двох делегатів від повіту, але тільки шляхту. З часом сейм поділився на дві палати: «лавицю», або «коло» панів радних (Рада Панів), і «коло» шляхти. У своїх відносинах великий князь і стани Сейму були двома рівносильними сторонами, які, як правило, шляхом взаємних поступок доходили згоди.

У 1565 р. було видано привілей про повітові шляхетські сеймики, які отримували право обговорювати всі питання державного життя. Запроваджувались штрафи за неявку шляхтича на сеймик та покарання за спізнення.

До центральної адміністрації Великого князівства Литовського входили урядовці, призначені великим князем у погодженні з сеймом. Першою особою був маршалок земський, який за відсутності великого князя головував на зборах Ради Панів. Його заступником був маршалок двірський, він керував князівським двором. Державною канцелярією відав канцлер, його заступником був підканцлер. Фінансовими справами займався підскарбій. Великий та польний гетьмани командували військами.

На початку XVI ст. в українських землях було запроваджено такий самий, як у Литві, адміністративно-територіальний устрій. Основною територіальною одиницею стало воєводство, яке поділялось на повіти і волості. У Великому князівстві Литовському було 11 воєводств: Віленське, Троцьке, Київське, Волинське, Підляське, Брацлавське, Полоцьке, Вітебське, Берестейське, Мстиславське, Жемайтське. *Воєвода очолював місцеву адміністрацію, стежив за своєчасним стягненням державних та великокняжих податків, відав питаннями організації військового ополчення, вирішував судові справи.* Він призначався великим князем на необмежений строк. *На чолі повіту стояв староста, який теж призначався великим князем і був наділений*

широкими адміністративними та судовими повноваженнями. **Центральний повіт воєводства (де був розташований адміністративний центр – замок) очолював каштелян, що виступав як помічник воєводи. Намісниками в менших містах були державці.** В кожному повітовому місті були три судові установи (для шляхетського стану): земський суд для вирішення різних маєткових справ, підкоморський суд – для вирішення справ про межі шляхетських маєтків, гродський суд (замковий) – для справ карних, на чолі якого стояв староста.

3. Економічний розвиток українських земель у XIV – середині XVI ст.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

У XIV – першій половині XVI ст. на внутрішньому ринку України не існувало великого попиту на хліб (слабким він був і на зовнішньому ринку). Основною феодалною повинністю для селян була данина натурою (жито, пшениця, овес, мед, віск, худоба). Крім того, велика частина мешканців міст також займалась землеробством і тваринництвом і вносила, як і селяни, на користь феодала і держави продуктову данину. Таким чином, на сільськогосподарську продукцію пропозиція перевищувала попит. Як пише О. Субтельний, **«для селян це був золотий вік. Знать не втручалася в їх справи, колонізація збільшила кількість наявної землі, а вдосконалення сільськогосподарського знаряддя підняло продуктивність праці. Якщо зобов'язання та оброк селян феодалові лишалися незмінними, то прибутки їхні зростали.**

Для заможного селянина, а їх було більшість, цілком звичайним було

Історична довідка

У 1447 р. великий литовський князь Казимир надав феодалам право судити своїх селян. Зрештою ця обставина дозволила панам втручатися в особисте життя селян. Деякі феодали вимагали плату від селян за дозвіл на шлюб. У XIV-XV ст. селяни мали право кидати землі свого феодала й шукати кращої долі. Але навіть цього вибору їх поступово позбавили. Спочатку селянам дозволяли йти лише в певну пору року, та й то тільки внісши за це плату, найчастіше на Різдво. У 1496 р. це право було обмежене лише одним господарством у селі на рік. У 1505 р. польський Сейм заборонив селянам кидати свої села без дозволу пана. У 1557 р. селянин міг піти геть, тільки знайшовши собі заміну. Другий Литовський статут 1566 р. дозволяв шляхтичам протягом 10 років розшукувати селян-втікачів. У той же час ступінь закріпачення селян на українських землях був неоднаковим. У Галичині і Волині, де були сильні польські впливи, кріпацтво цілком переважало і мало жорсткий характер. У Карпатах і особливо Придніпров'ї, де бракувало робочої сили і необхідно було робити поступки селянам, кріпацтва фактично не знали.

обробляти наділ у 8-12 га, мати одного-двох коней чи волів, дві-три корови, кілька свиней, десятки курей та гусей. Денний раціон пересічного українця складався з близько 0,6 кг хліба та 2,5 л пива. Іншими поширеними продуктами були каша, сир, яйця, у відповідну пору року – фрукти. М'ясо їли рідко, як правило, на великі свята. Раціон пересічного шляхтича мало відрізнявся, за винятком того, що його родина споживала більше м'яса, і часом на їхньому столі були такі ласощі, як заморські приправи, ізюм, інжир. Солодощі були рідкістю, й навіть багата знать лише на свята могла дозволити собі вино».

Але протягом XVI ст. у результаті географічних відкриттів у Західній Європі позбавилася господарська діяльність. Сталася так звана революція цін, викликана небаченим припливом до Європи благородних металів – золота і срібла. Ціни зросли вчетверо, а на хліб навіть у 5 разів, водночас подешевшали дорогоцінні метали. **Із зростанням попиту на продукцію сільського господарства в Західній Європі, в першу чергу на збіжжя, на українських землях у XVI ст. феодалі стали перетворювати свої маєтки на орієнтовані на ринок господарства, що називалися фільварками. Фільварок, на відміну від типового феодалного господарства, мав більше орної землі і виробляє продукцію на продаж (ринок). Одночасно зі зростанням фільварків йшли два процеси: обезземелення селянства та остаточне їх закріпачення.**

На відміну від Польщі, де фільваркове господарство набуло більшого поширення, в Україні цей процес проходив повільніше. Для існування таких господарств суттєво необхідними були доступ до зовнішніх ринків та значна робоча сила. У першій половині XVI ст. фільварки виникли в Галичині, Волині, Поділлі. У другій половині XVI ст. вони розвинулися у Закарпатті та Подніпров'ї. Найбільші фільварки мали по 400-600, середні – по 100-250 га орної землі. Розширювалися вони за рахунок «купівлі» селянської землі, пусток, утворених після втечі селян і набігів кримських татар, луків і пасовищ.

Рис. 5.6. Українська селянка.
За Рігельманом

Рис. 5.5. Український селянин. За Рігельманом

Феодальна вотчина в цей час ділилася на фільварки, тобто власне господарство феодала, і землі, які він здавав селянам. Робота селян у фільварку називалася панщиною («тягловою службою»). Норми панщини зростали в міру розвитку фільваркового господарства. В 1424 р. в Галичині вона складала 14 днів протягом року. На Київщині в другій половині XV ст. її тільки почали вводити. **До кінця XV ст. на українських землях норма панщини в середньому складала один день на тиждень, у середині XVI – два дні.** Паралельно з панщиною залежні селяни повинні були давати і натуральний податок, і платити грошову данину – «чинш».

Безпосередньо пов'язана з розвитком фільваркового господарства аграрна реформа 1557 р., яку зробили польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август. Вона відома під назвою «Устава на волоки».

Спеціально призначені ревізори повинні були перемиряти всі землі – і великокняжі, і селянські. Вся земля ділилася на волоки – ділянки, площею 19 – 24 га. Кращі землі віддавалися під фільварок, вони складали один, зручний для землеробства масив. Кожному селянському двору (диму) виділялася одна волока, яка ділилася на три поля (як правило, розміщених у різних місцях). Слабкі господарства отримували половину волоки.

Селянин міг взяти волоку, яка йому виділялася, або відмовитися від неї. Не прийнявши волоки, він мав право піти від феодала. А взявши, прикріплювався до неї як до наділу. Селянин не міг розпоряджатися волокою – продати чи купити землю. За користування волокою відпрацьовували (панщину) всі працездатні члени сім'ї. Визначалася міра покарання селян за невиконання повинностей, у тому числі й панщини. За один невихід селянин платив грошовий штраф, за два – барана, за три міг бути підданий фізичному покаранню, побиттю різками.

«Устава на волоки» обмежила права селян на користування лісами. Їм дозволялося лише збирати хмиз, гриби і ягоди. Обмеження вводилися і на користування випасами для худоби (пасти їх дозволялося лише за спеціальну плату).

Аграрна реформа 1557 р. погіршила становище більшості селян і продовжила процес їх закріпачення. Право селян на землю вже не визнавалося законом. Вони могли обробляти землю, а володіти – тільки фео-

дал. Разом з тим реформа дозволила реорганізувати феодалні господарства, пристосовавши їх до потреб ринку, що розвивається, це дало поштовх до розвитку сільського господарства.

РОЗВИТОК МІСТ І ТОРГІВЛІ

У XIV-XVI ст. міста України були важливими торговельними і ремісничими, оборонними і культурними центрами. Більшість міст перебувала під владою магнатів, а також церкви. Частина належала державі. Польські королі і великі князі литовські були зацікавлені в розвитку міст. Адже з міст до державної скарбниці надходили податки, міські фортеці служили щитом проти зовнішніх ворогів.

Багато мешканців міст займалися сільським господарством. Водночас міста були важливими осередками ремесла. Ремісники об'єднувалися в цехи. Причини їх виникнення були ті ж самі, що й у Західній Європі: захист своїх інтересів у боротьбі проти свавілля адміністрації, феодалів та конкуренція між міськими й сільськими ремісниками. Перша згадка про ремісничі цехи в Україні датована 1386 р., коли була видана цехова грамота для шевців м. Перемишля. Наприкінці XV ст. у Львові було 500 ремісників, 36 спеціальностей, у Києві – 20 спеціальностей. Усього на початок XVI ст. в українських містах налічувалося 150-200 ремісничих спеціальностей. Усі цехи мали свій статут, суд, свої свята, святих, прапори, до їх складу входили майстри, підмайстри, учні. На чолі стояв виборний цехмістер. Кількість майстрів була обмеженою. Підмайстер міг стати майстром, склавши іспит, подавши шедевр (зразок виробу) і оплативши вступний внесок.

Рис. 5.7. Міська печатка Києва

За своєю природою цех не міг об'єднувати осіб різної мови і віри. Оскільки цехова організація була запозичена з Німеччини та Польщі, то формально членами цехів могли ставати лише католики. Таким чином, доступ православних у цехи був обмежений.

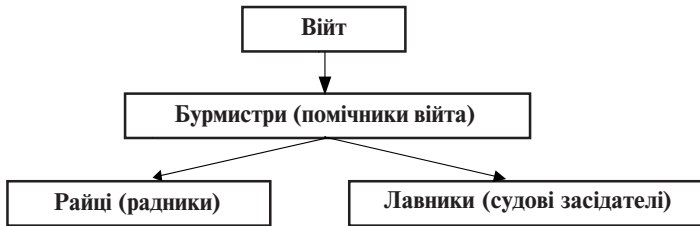
Значна частина ремісників не була об'єднана в цехи. Це так звані **«партачі» (від латинського «a parte» – осторонь), що формувалися за рахунок селян-втікачів та сільських ремісників. За національним складом це були в основному українці.**

Цехові організації відіграли позитивну роль у розвитку міського ремесла. Вони захищали інтереси ремісників, сприяли підвищенню фахового рівня, якості виробленої ними продукції. Негативними рисами були надмірна регламентація та соціальні суперечності між членами цехів.

Наприкінці XIV – початку XVI ст. в українських містах поширюється магдебурзьке право. Протягом цього часу його отримали Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Луцьк (1432 р.), Житомир (1444 р.), Київ (1494 р.), Ковель (1518 р.), Торчин (1540 р.). Правителі Польщі і Литви прагнули опиратися на населення міст у боротьбі проти магнатської опозиції. **Отримавши від короля (великого князя) магдебурзьке право, міста виходили з-під юрисдикції феодалів, отримували право самоврядування і можливість захисту від наїзду магнатів. А король отримував фіксовані державні податки, які йшли не до кишені шляхти, а державі, тобто королю; також всіляку підтримку міст і можливість здійснювати тиск на феодальну верхівку в боротьбі за владу.**

Органом міського самоуправління був магістрат на чолі з війтом, призначеним королем чи великим князем. В Україні тільки мешканці Києва могли самостійно обирати собі війта.

Структура магістрату

Історична довідка

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – звід законів, за якими може управлятися торгово-промислове місто. Склався у Магдебурзі в XIII ст. з різних джерел: з привілеїв, які дав міському патріарху єпископ Вихман у 1188 р., з постанов суду шеффенів Магдебурга. Шеффени – судові засідателі, що визначали покарання разом із суддею, своєрідні попередники суду присяжних.

Важливим джерелом Магдебурзького права було “Саксонське зерцало” – збірник феодального права, складений у 1221-1225 рр. шеффеном Ейке фон Репковим.

Це було перше універсальне законодавство, яке можна було застосувати у будь-якому місті і яке закріплювало право міста на самоуправління. За Магдебурзьким правом місто було сувереном і законодавцем. За традицією суд Магдебурга був вищим тлумачем Магдебурзького права і вищою апеляційною інстанцією.

У Польщі в 1365 р. король Казимир III заснував свій вищий апеляційний суд у Кракові, заборонивши звертатися до Магдебурга стосовно будь-якого спірного питання. Норми магдебурзького права прийшли в Україну не в німецькому оригіналі, а вже у переробці польських авторів XVI-XVII ст. М. Яскера, Б. Гроїцького, П. Щербича, П. Кушевича, і відрізнялись від першоджерел змістом конкретних норм.

У цих збірниках закріплювались права купців, міщан, ремісників, порядок виборів, функції органів міського самоврядування, громадянського, цивільного, кримінального і процесуального права.

Магістрат складався з двох виборних колегій: 1) райці (consules) – адміністративна рада (відала судовими, громадськими (цивільними) та адміністративними питаннями; 2) лавники (scabini) – судова колегія (відала судовими кримінальними справами).

Функції магістрату – адміністративні, господарчі, фінансові, поліцейські, судові питання. Членів магістрату обирали або призначали щороку, в основному з католиків.

Основу міського населення складали українці. Але з другої половини XIV ст. зростає чисельність іноземних колоністів (поляків, німців, вірмен, євреїв та ін.). Причому в містах осідали переважно багаті бюргери (поляки та німці). І хоча питома вага їх у загальній кількості жителів міст була незначною, вони користувалися привілеями, захоплювали до своїх рук міське управління, а отже, і монополію на ремесло і торгівлю, витісняючи на задній план українських міщан. Особливо це відчувалося у галицько-волинських містах. *Як пише М. Капраль, «Українська громада після захоплення Львова та Галицької Русі Казимиром III і перетворення міста у форпост німецької колонізації була відсунута на маргінес політичного та економічного життя в місті. Хоча, за привілеями 1356 р., існувала можливість створити власні автономні, судові та адміністративні структури у Львові. Однак українці, очевидно, з огляду на свою малочисельність у місті, підпали під юрисдикцію міського магдебурзького права. У XVI ст. спроби встановити автономію чи домогтися політичного рівноправ'я з католицьким населенням виявилися невдалими. Реальна автономія для українців існувала тільки у формі релігійних структур православної, а пізніше, з початку XVIII ст., греко-католицької церкви».*

Розвиток міст був тісно пов'язаний з розвитком торгівлі. Міста були центрами, де на торгах і ярмарках відбувався торговий обмін сільськогосподарською та ремісничою продукцією. Торги, що проходили один-два рази на тиждень, обслуговували місто та навколишню округу, перетворюючись на постійну торгівлю. Ярмарки проводились 1-3 рази на рік у період релігійних свят і тривали кілька днів, а то й тижнів.

Рис. 5.8. Купець

Міста, в яких мали відбутися ярмарки, відзначалися великокнязівськими грамотами. Вони проводилися у Києві, Львові, Перемишлі, Галичі, Луцьку, Ярославі. Сюди приїздили купці з різних земель, укладались контракти на постачання товарів. У XV ст. поширився продаж товарів у кредит, під заставу, з'явилися векселі, торговельні контракти, зародилася іпотечна система (під заставу приймалася земля).

Попит на сільськогосподарську продукцію в Західній Європі (XV-XVI ст.) призвів до того, що з України стали інтенсивно вивозити хліб, мед, віск, хутро, шкіру, деревину, полотно, поташ (сировина для виробництва пороху, скла, паперу, мила). В XVI ст. одним з основних товарів експорту стає худоба (воли), її переганяли до Польщі і через Вроцлав і Гданськ вивозили до Західної Європи. З Нідерландів, Італії, Франції та інших європейських країн на українські землі надходили тканини (сукно, атлас, оксамит), одяг, ремісничі вироби, зброя, папір, вина, предмети розкоші тощо. Зі Сходу та Росії привозили цінні хутра, ситець, шовк, бавовняні тканини, кінську зброю, прянощі, цитрусові.

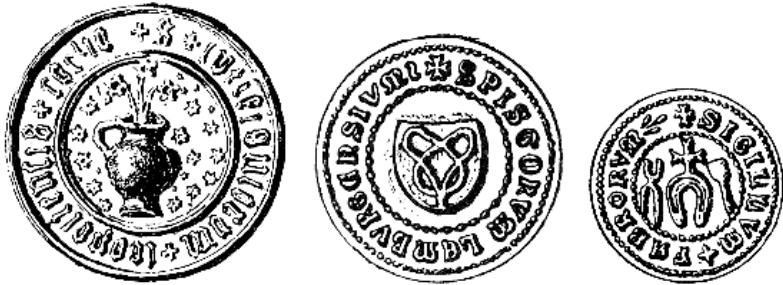

Рис. 5.9. Цехові печатки

У результаті, протягом XV-XVI ст. Україна стає країною великої транзитної торгівлі, що зосередилась насамперед у Львові, Києві, Луцьку, Кам'яниці-Подільському, Володимирі. В цих містах діяло так зване складське право, згідно з яким іноземні купці мусили тут зупинятися, реалізуючи свої товари впродовж певного терміну (у Львові на початку XV ст. він становив 14 днів). Це приносило неабиякі прибутки місцевому купецтву. Але негативно впливало на розвиток закордонної торгівлі. Часто іноземних купців примушували продавати товари за заниженими цінами і великими партіями, обкладали високим митом, під різними приводами арештовували і вимагали викупу.

Перешкодою для діяльності купців були і митні кордони. Система стягнення мита була дуже розгалуженою. Збирали прикордонне мито, шляхове, мостове, перевізне, гребельне, ярмаркове, торгове, ринкове та ін. Наприклад, «на відстані від Турки до Яворова мито брали 174 рази».

Обмежувалася торгівля і поганим станом доріг. Українським купцям, особливо в західних землях, заборонялось брати участь в експортних операціях. Переважання в складі купецтва поляків та німців призвело до того, що купецький капітал не завжди функціонував в органічному зв'язку з потребами місцевого економічного розвитку.

Як відзначає В. Борисенко, *«найбільші вигоди від торгівлі природними багатствами України мали польські магнати і шляхта. Хижацька експлуатація природних надр виснажувала землі і робила їх малопродуктивними. Ліси значною мірою були вже винищені в Галичині та на Волині, й шляхта добиралась до лісових масивів Лівобережної України. Одержувані кошти йшли переважно на розкішне життя панства, частково вкладались в економіку Литви і Польщі, а Україна дедалі більше перетворювалась на сировинний придаток європейських країн».*